

Från o- och i-fog till kefal/cefal Fortsättning om sammansättning

Reglerna för sammansättning av klassiska medicintermer har jag tidigare behandlat i språkspalten. Sammansättningar med adjektivsuffix av typen rektalfistel och patellarreflex togs upp i Läkartidningen 47/93, och fovevokalerna -i- och -o- i nr 17/95. Men ämnet är centralt och långt ifrån uttömt, det visar ett antal frågor som berört detta kapitel.

Immun- eller immuno-?

Karin Cederbrant, toxikologiska laboratoriet, Astra, ber om ett avgörande: »immunotokologi» eller »immunotokikologi»? Hon lutar själv åt det första med motiveringen att det andra hör hemma i svengelska. Min lutning går avgjort i samma riktning, även om skälen för detta delvis är andra.

Just sammansättningarna med »immun-» har föranlett upprepade frågor. Tveksamheten ingår i ett större sammanhang.

Fovevokalerna -o- och i vissa fall -i- (se Läkartidningen 17/95) är begränsade till rent klassiska lånord. Sådana slutar ofta med ett klassiskt suffix. Naturligtvis hör fovevokalerna inte hemma i svenska sammansättningar. Därför undvika de helst om det sista ledet uppfattas som ett svenskt ord. Vi kan jämföra »immunologi» med »immunkemi» (»kemi» är ju ett svenskt ord), »lymförre» med »lymfocysta», »pesticid» med »pestbacill» och »psykogen» med »psykvård».

Koppla med morfem utan fove-o-

De klassiska orden har all betoning på suffixet, medan de svenska fördelar betoningen på de båda leden. Samma regel gör att bildningar som »gastro-sutur» eller »kardiokirurg» låter konstiga och inte accepteras. De svenska orden sutur och kirurg bör sammankopplas med morfem som inte kräver något fove-o-, alltså hellre »ventrikelsutur» och »hjärtkirurg».

Undantag

Alla regler har sina undantag. I detta fall utgörs de främst av några korta prefix, där o:et snarast uppfattas som en del av prefixet: »neomaltusianism»

men »neonatal», »biobränsle» men »biocid», »neurokirurg» men »neuropati». Det första exemplet i varje par har alltså den svenska dubbelbetoningen. Typen »neurokirurg» är ovanlig, ett klart undantag. Frågeställarens »immunotokologi» hör avgjort till den svenska sammansättningstypen utan -o-, »toxikologi» är ju en väl etablerad svensk term.

Principen för sådana termers avstavning är ganska självklar: bindestrecket sätts före det andra morfemet, alltså efter fovevokalen: »neuropathia» och »spondylo-lysis».

Problemorfem

Några telefonfrågor har understrukit att vi här måste se upp med det tiotal vanliga morfem som börjar med ett o-. Även här bör bindestrecket för tydlighetens skull placeras mellan morfemen, dvs före o:et. Detta ger alltså: »polyodontia», »cephal-odonia», »spondyl-olisthesis», »orthonychia», »achromat-opsia» och »an-orexia» (men förstås »ano-rectalis» och »myo-(r)rhexia»).

Kefal- eller cefal-?

Tillåt mig runda av dessa rader med ett intressant och litet kuriöst specialfall: »kefalhematom». Efter att ha kostat på en rad telefonsamtal till vårt lands stora förlösningsavdelningar från norr till söder vågar jag påstå att denna ganska vanliga term idag genomgående uttalas med [k] och naturligtvis då också stavas med k. Så många kan inte ha fel.

Men hur i all världen har det blivit så? Både [s]-uttal och c-stavning kvarstår ju i t ex »cefalalgi», »encefalogram» och många andra ord. Min hypotes, som åtminstone bör vara en delförklaring, är att »kefalhematom» anslutits till den ovan nämnda typen »rektalfistel» och »patellarreflex». Man har alltså mer eller mindre undermedvetet uppfattat »-al» i »kefal» som ett suffix, det visas bl a av att det fått betoning.

Sammansättningen har på så sätt anslutits till typen »kranialnerv» eller »spinalvätska». Detta svenska utseende har troligen gjort det naturligare att använda svenskt k. Som bekant heter »huvud» på grekiska »kephale». Långt ifrån att vara något suffix är ju -al en del av basordet.

Således: Låt oss härnäst skriva »kefalhematom» och betona båda leden. För detta talar en förkrossande enhetlig praxis ute på fältet. Dessutom skrivs det så i åtminstone en mycket använd lärobok, nämligen Brodys [1]. Också Bra Böckers stora läkarlexikon har gått in för enbart k-stavning. Våra svenska medicinska ordböcker är däremot litet efter sin tid, eftersom de ännu utslutande skriver »cefalhematom».

Hans Nyman

fil lic, språkrådgivare,
Svenska Läkaresällskapet,
Stockholm

Referens

1. Brody S. Obstetrik och gynekologi. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1993.

Galna ko-sjukan eller galenkosjukan?

Det vore intressant att höra språkrådgivarens syn på sammansättning av ord. Inte minst efterlyser jag en bättre konstruktion än den som sker i *galna ko-sjukan*. Varför har det blivit »galna ko-» (galna i bestämd form och ko i obestämd form) och inte »galen ko» (både adjektiv och substantiv i obestämd form) eller »galna kon-» (båda i bestämd form)?

I Läkartidningen 34/96 skriver Hans Nyman att en allmän regel i svenskan är att första ledet ska stå i singularis oavsett vilket antal som föresvävar tanken. Gäller inte också att första ledet ska stå i obestämd form? Ett adjektiviskt »förled» bör väl då också stå i obestämd form. Man säger förstås inte *varma korvar-gubben* eller *varma korven-gubben* men inte heller *varma korv-gubben* eller *varm korv-gubben*, utan man säger och skriver *varmkorv-gubben*. Därför borde det väl hela *galenkosjukan*?

Med uttrycket *galna ko-sjukan* uppfattar jag formellt att *kosjukan* är galen. Hur en sjukdom kan vara galen förstår jag dock inte. Däremot kan det naturligtvis vara så att författare som använder uttrycket *galna ko-sjukedebatten* verkligen menar att *kosjukedebatten* är galen och inte korna. Det är

många som hävdar det. Men nu kan man ju inte veta vad som avses. Om författaren menar att debatten är galen, så borde det kanske heta *galna galenkosjukedebatten*.

I uttrycket *varm korv-gubbe* skulle jag läsa in att *gubben* är varm. Fyller egentligen bindestrecket någon funktion? Hur hänger »galna ko-sjukan»-fenomenet samman med att man allt oftare ser särskrivning av långa förnämliga svenska ord?

Bertil Kågedal

docent, klinisk kemi,
Universitetssjukhuset,
Linköping

Kogalenskap eller galenkosjuka rekommenderas

Galna ko-sjukan har orsakat en animerad debatt, både som medicinsk och som politisk fråga. I Sverige, kan man tillägga, även som språklig fråga. Bertil Kågedals inlägg kan ge anledning till en liten sammanfattning.

För att börja med slutfrågan: galna ko-sjukan är inte något typiskt exempel på det engelskpåverkade oskicket med särskrivning av typen hjärtattack (»heart attack»). Det påminner dock något om särskrivningssyndromet i så måtto att det baseras på en direktöversättning från engelskan, i detta fall »mad cow disease».

Våra nordiska grannar bestämde sig tidigt för en annan typ, »kugalskab/-skap», och i Tyskland talar man om »Rinderwahnsinn».

Kogalenskap eller *nötidioti* skulle i svenskan ha blivit språkligt problemfria. Peter Wahlberg, Mariehamn, har i ett brev till »Medicinens språk» förordat just *kogalenskap*, precis som nu alltså Kågedal.

Förledsbestämning

Men nu är det som det är, *galna ko-sjukan* är över oss. Vad vi drabbats av är en s k förledsbestämning, dvs adjektivet framför ett sammanskrivet ord hör bara till förleden.

Vi har åtskilliga tidigare exempel på detta: *Röda kors-systemen*, *svarta börs-hajarna*, *svarta tavel-kritorna*, *stora sals-golvet*, *Döda havs-rullarna* etc. Liksom i *galna ko-sjukan* står adjektivet i bestämd form, substantivet i obestämd.

Men de nämnda uttrycken ►

ANNONS

Verkligheten styr men är dubbeltydighet lyckad?

skiljer sig från *galna ko-sjukan* i ett viktigt avseende: adjektivet och det första substantivet bildar en lexikaliserad (fast) ordgrupp: *Röda korset, svarta börsen, svarta tavlan, stora salen, Döda havet*. Något motsvarande uttryck *galna kon* har man ju inte hört talas om.

Bindestreckets i dessa sammansättningar markerar att de två första orden (*Röda korset, svarta börsen* osv) bildar en enhet. Dock accepterar Svenska språknämnden lika gärna sammanskrivning: *rödakors-syster(n), svartabörshaj(en), rundabordskonferens(en)*. Det sista exemplet visar att svenskan ibland kan tänka sig bestämd form på adjektivet (*run-da*) även när de två första orden inte bildar en fast enhet.

Galna ko-sjukan är emellertid inte riktigt analogt med *svarta börs-haj(en)*, eftersom det inte kan stå i obestämd form. »Detta är en ny typ av *galna ko-sjukan*» är inte godtagbart. Däremot går »en typ av *galenkosjuka*» utmärkt.

Argumenten för *galenkosjuka(n)*, lika väl som för *varmkorvgubbe(n)* verkar stabila. Vi får här stöd av Svenska språknämnden och t ex Birger Bergh (Svenska Dagbladet 17 april 1996).

Nu existerar ju *galenko* inte som enskilt ord, det måste delas upp i *galen ko*. Detta är dock inget argument mot den längre sammansättningen, i sådana är det tillåtet att skriva ihop alla morfemen. *Stilla-havsflottan* hör hemma i *Stilla havet* och *långtidsfrånvaro* omfattar en *lång tid*, ordet *långtid* finns inte.

Ologiska men naturliga

En intressant fråga är hur bildningar som *varma korvgubben* och *galna ko-sjukan* ändå upplevs som naturliga och relativt sett slår igenom trots att de bryter mot den sk logiken. Frågan är närmast psykologisk och vittnar kanske om att ett språk är mer psykologiskt än logiskt.

Om vi med amerikanen Noam Chomsky, en förnyare av modern språkvetenskap, talar om språkets *ytstruktur* och *djupstruktur* vågar vi kanske säga att djupstrukturen här gör en (omedveten) uppdelning och knyter adjektiven *varm* och *galen* till *korv* och *ko*, men den bestämda formen till *gubben* och *sjukan*.

Modern språkvetenskap efter Chomsky är inte främmande för sådana tankegångar, som i någon mån skulle legitimeras »ologiska» uttryck. Svenska

språknämnden har heller aldrig direkt dömt ut typen *varma korvgubben*, i de fall den inte kan missförstås. Bindestreckets funktion skulle vara att markera *varm korv* och *galna ko* som en enhet.

Slutlig rekommendation till folkligt namn blir alltså (från bättre till sämre): *kogalenskap, galenkosjuka* (med huvudbetoning på *galen* och bibetoning på *sjuka*) och *galna ko-sjukan*.

En annan sak är att Läkartidningen naturligtvis mest använder sjukdomens vetenskapliga namn, bovin spongiform encefalopati (BSE) eller latiniserat *encephalopathia bovina spongiformis*.

Hans Nyman
fil lic, språkrådgivare,
Svenska Läkarsällskapet,
Stockholm

Regelbrott vid varicer adekvat

I Läkartidningen 34/96 påpekar Hans Nyman att vid sammansättningar av substantiv skall första ledet alltid stå i singularis. Detta föränledes av att jag, i gott sällskap, använt sammansättningar med *varicer-* som första led (Läkartidningen 16/96).

Jag har emellertid svårt att acceptera att det bör heta *varixproblem* och, ännu värre, *varixpatient*. Man måste ha klart för sig att *varicer*, som är pluralformen av *varix*, kan ha flera betydelser.

Ordet *varicer* kan stå för den rent anatomiska beskrivningen av flera slingriga vidgade venkylsen (som Hans Nyman avser), men *varicer* kan också användas som benämning på åderbräckssjukdomen i stort och avser då en sjukdom. I det senare fallet innefattas inte bara de anatomiskt synliga defekta ådrorna utan också den bakomliggande funktionella dysfunktionen i vensystemet.

Därmed anser jag att t ex *varixoperation* inte betyder detsamma som *variceroperation*. I det förstnämnda fallet betyder det ett begränsat ingrepp för korrektion av en synlig anatomisk defekt (liktydigt med lokal extirpation av *varixkylsen*), medan i det senare

fallet också innefattas avsikten att korrigera den bakomliggande venösa dysfunktionen (genom ligatur av insufficienta ytliga stamvener eller perforanter).

Följaktligen bör vi acceptera användningen av *varicer-* i första ledet om *sjukdomen* i stort avses, t ex för att beteckna parienter med denna sjukdom – *varicerpatienter*. I tyska språket används ord som »Varizenchirurgen» (*varicerkirurger*) och »Varizenoperation» (*variceroperation*), så i värsta fall kan vi ju hävda att de är lånord. Lånet skedde uppenbarligen före min egen födelse, så man kan väl säga att jag använt mig av orden från födsel och av oehjdad vana.

Olle Nelzén
biträdande överläkare, kirurgiska kliniken, Kärnsjukhuset, Skövde

Språkvård bör grundas också på verkligheten

I Läkartidningen 34/96 hävdar Hans Nyman att »Varixoperation skall det heta!» Jämförelsen av *varix*, pluralis *varices*, med *thorax* respektive *cervix* är olycklig, eftersom dessa är exempel på organ eller kroppsdelar.

Varix är en avgränsad, vidgad, slingrande del av en ytlig ven. I dagligt bruk bland oss på det kirurgiska verkstadsgolvet används ordet *varixkylse*. Enstaka vidgade vener är ovanliga. I stället påvisas hos patienter som söker för »åderbräck» multipla förändringar och då stämmer det bättre med pluralformen *varices*. Bäst är naturligtvis *ytlig venös insufficiens*, men det förstår inte våra patienter.

Jag vill sålunda bestämt motsätta mig att *variceroperation* skulle vara språkligt fel. Det är en adekvat benämning baserad på den kirurgiska verkligheten. Språkvård skall inte grundas bara på kunskap om språk utan också på den verklighet språket speglar.

Hans-Inge Peterson
docent, överläkare, kirurgkliniken, Lundby sjukhus, Göteborg

Språkvårdens ideal är ett språk som entydigt beskriver det som skall beskrivas, dvs verkligheten. Därför är jag tacksam över de båda initierade rapporterna från »det kirurgiska verkstadsgolvet».

Bruket av *varicer* tycks vara inarbetat sedan åtskilliga decennier. Utan att hoppas på en snabb övergång till singularformen ville jag ändå peka på en språklig oregelbundenhet, ett regelregelbrott om man så vill. Att både *varix* och *varicer* används i sammansättningar, men med skilda betydelser – det var en nyhet för mig. Av bl a mina medicinska sagesmän hade jag fått uppfattningen att singularformen var näst intill obrukad. Om således flertalsbetydelsen alltid var underförstådd, ja då skulle ju *varix* fungera lika bra, på samma sätt som t ex singularformen *körtel* används i en term som *lymfkörtelutrymning*.

Olle Nelzén menar alltså att det finns ett behov att skilja mellan »*varixoperation*» och »*variceroperation*». I så fall är det klart att vi skall utnyttja språkets möjligheter. Han slår också fast att *varicer* har två olika betydelser. Är en sådan dubbeltydighet verkligen lyckad?

För sjukdomar används ju suffixet *-osis* och enligt Lindskogs och Zetterbergs »Medicinsk terminologi» betyder »*varikos*» (lat *varicosis*) just »åderbräckssjukdom». Kan man inte även här utnyttja språkets möjligheter? Är denna term outnyttjad?

Till Hans-Inge Peterson vill jag replikera att jämförelsen med *cervix* och *thorax* var fonetisk, icke anatomisk. Jag ville bara visa att det språkligt går bra att bilda sammansättningar med ord på *-x*. De begrepp termerna står för har verkligen inte mycket gemensamt, det är även jag icke-medicinare medveten om. Och visst har jag förstått att enstaka vidgade vener är ovanliga. Det var ju just därför som man borde kunna nöja sig med singularformen, eftersom flertalet alltid underförstås. Så görs ju i regel, t ex i *körtelfeber* eller *blodkropps-bildning*.

Hans Nyman
fil lic, språkrådgivare,
Svenska Läkarsällskapet,
Stockholm